

Archeologen zijn blijkbaar onvoldoende bedacht op de niet-standaard fenomenen die samenhangen met het verdwenen veendek in westelijk Noord-Brabant en het aangrenzende deel van de provincie Antwerpen. Dat maakte dat in het geval Zoekse Loop in 2013 de situatie daar in eerste instantie onvolledig beschreven en geadviseerd werd. Dan is er een reparatieactie nodig en dat vertraagt de procedure onnodig.

Hoe kan dat in het vervolg voorkomen worden?

Mijn voorstel: aan alle archeologen in de regio Noord-Brabant Langstraat, Biesbosch, en alles west van Tilburg; en Zuid-Holland bezuiden de Merwede - Oude Maas; en die in de Antwerpse Noorderkempen en het Antwerpse havengebied; en aan alle archeologische adviesbedrijven die daar werkzaam zijn wordt duidelijk gemaakt waarop zij – naast het standaardwerk – ook nog moeten letten wegens die bijzondere “veengeschiedenis”.

Dat “duidelijk maken” bestaat uit een algemene tekst en kaartmateriaal aangevuld met teksten.

DE “ALGEMENE TEKST”

Inleiding

In westelijk Noord-Brabant en omliggende gebieden heeft vroeger veel veen gelegen. Nu zien we het niet meer, deels omdat het overstroomde en met klei afgedekt werd of toen geheel wegspoelde; of omdat het door de mens weggegraven is en uiteindelijk verbrand. De turfrijverheid kan ruwweg tussen 1250 en 1750 AD gedateerd worden. Het wonen en werken in het veen zal her en der ook sporen nagelaten hebben die archeologisch nog onderzoekbaar zijn. Daar wordt ten onrechte meestal niet aan gedacht door de archeologen en zo gaat informatie over een bijzondere episode uit de streekgeschiedenis verloren.

Alle basisinformatie vindt u in:

Leenders, K.A.H.W.. *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250 - 1750.* Brussel/Wageningen, 1989.

Dit boek is al lang uitverkocht, maar vanaf 22 november 2013 ligt een update in de winkel:

Leenders, K.A.H.W.. *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250 - 1750. Een actualisering.* Woudrichem (Pictures Publishers), 2013. (335p, ill., krtn., indices, ISBN = 978 90 73187 80 1)

Een aardige smaakmaker is:

Leenders, K.A.H.W.. *Sporen in het landschap. Vijf eeuwen turfwinning tussen Wuustwezel en Roosendaal.* Antwerpen (Openbaar Kunstbezit Antwerpen), 2012. (Erfgoedgids 14, 88 p., ill, krtn, litopg., ISBN 978 907 609 993 4) (10 Euro, via Cultuurloket van de provincie Antwerpen - tel.: 03 240 66 30 - mail: cultuurloket@admin.provant.be)

Belangrijke punten om aan te denken in het huidige zandgebied:

1) Het veen werd in het huidige zandgebied weggegraven om er turf van te maken, vooral tussen 1250 - 1750.

2) waar in huidig zandgebied ooit veen lag, is er een archeologisch hiaat beginnend met de Bronstijd en eindigend 1250 / 1400 AD als men er turf gaat graven. Alles wat ooit in het veen achtergelaten is, is verpakt in turf afgevoerd naar vooral Brugge, Gent en Antwerpen, ook naar Breda en Bergen op Zoom, en daar in het vuur verbrand. Wat de boeren aan turf haalden, hebben ze in de eigen haard verbrand.

3) We weten wel behoorlijk nauwkeurig waar de infrastructuur van de turfafgraving lag, maar we kennen amper details als dwarsprofielen van turfvaart-met-vaarkant, oeverversteving, kolken bij sluisjes, bouwwijze van sluisjes, bruggen, aquaducten. Het zou fraai zijn als er ergens een half vergane pleyt (turfschuit) gevonden kon worden. Bij Schijf werd onlangs voor het eerst een sluisje opgegraven. Dat was een watertoevoerregelaar voor een turfvaart. Er is nog nooit een grote spui (waar turfschuiten door konden varen) opgegraven en we weten dus niet hoe die grote spuien geconstrueerd waren.

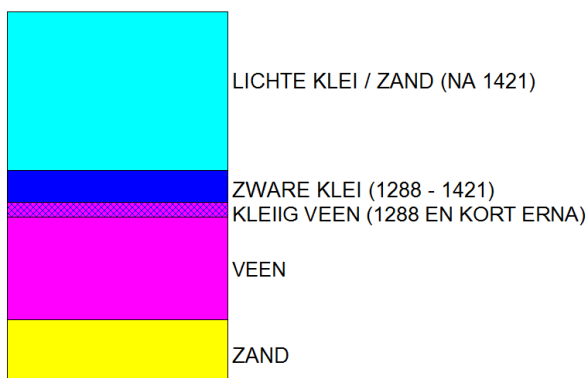
4) de turfarbeiders verbleven in "keten". Hoe die gebouwd werden (plaggen, met leem besmeerd vlechtwerk of toch ook hout?) is onbekend. Evenmin weten we wat voor spullen (potten en pannen, kleding) die mensen bij zich hadden. In lokale musea zijn wel wat turfgraaf en –baggergereedschappen bewaard, maar die zijn 19e-20e-eeuws. Gebruikte men hetzelfde soort gereedschappen in 1250 - 1750? Keten stonden aan toegangen tot het veengebied, op hoge drogere plekken daarbinnen en vooral op de vaarkanten. Soms bleef er een gehuchtje (genaamd "Vaarkant" of "Zandspui") over of zelfs een heel dorp (zoals Rucphen of Nieuwmoer).

5) incidenteel duikt er een restant veenlaag op. Die zijn van groot belang om aard en ouderdom van het veen te kunnen bestuderen. Zie:

- Leenders, K.A.H.W., C. Verbruggen, M.v.Strijdonck. De betekenis van Zundertse veenresten voor de kennis van de holocene Westkempische en Westeuropese venen en historisch en paleo - ecologisch onderzoek. *Geografisch Tijdschrift* 23 (1990) 340 - 352.
- Leenders, K.A.H.W.. *Landschapsgeschiedenis van het Gastels Laag*. (Tilburg), 1996. (Staatsbosbeheer, Regio west; 32 blz. afb., krtn, foto's. lit.).

Belangrijke punten om aan te denken in het huidige kleigebied:

1) in het huidige kleigebied zit er buiten de grote geulen in de regel nog een restant veenlaag. Aan de bovenzijde van de veenlaag is te zien of er turf gestoken werd en hoe. Dat soort informatie wordt nooit verzameld of vastgelegd.

Rechts een ongestoord typisch bodemprofiel. Als er in het veen gegraven is, zijn er happen uit de veenlaag en wordt de overgang veen – klei dus erg onregelmatig. Als er vlakken aangelegd worden, zullen misschien sleuven of kuilenpatronen zichtbaar worden die tonen hoe er destijds gewerkt is.

2) Men stak in het huidige kleigebied eerst veen om er turf van te maken en in een latere fase ook om er zout uit te winnen ('darink delven'). Datering omschakeling: 1250 in het westen, 1375 bij Zevenbergen. Einde darinkdelven ca 1450. Archeologie kan die datering toetsen en verfijnen.

3) Het darinkdelven gebeurde op drie manieren: op een dun opgeslibde plaat, van af een heuvel op zo'n plaat of binnen een ringdijk: een zogenaamde moerdijk. Geen van dergelijke situaties is in dit gebied ooit archeologisch onderzocht.

4) de gestoken turf werd gedroogd op een hogere drogere plek in het getijdengebied en daarna verbrand. De as werd verscheept naar zoutketen. Het vuur van het verbranden van de turf moet herkenbare brandplekken achtergelaten hebben: verkleuringen van klei of zand en waarschijnlijk ook asresten. Dergelijke brandplekken zijn zover ik weet nog nooit opgemerkt of onderzocht, of ze zijn verkeerd geïnterpreteerd (de "oventjes" van Ovaa?).

5) bouwwijze en inrichting van zoutketen: in de delta nog nooit opgegraven! Zoutketen waren geen kleine gebouwtjes zoals in de literatuur vaak beweerd wordt, maar bouwsels ter grootte van een flinke boerderij. Ze bestonden uit een werkgedeelte (waarin zoute as omgezet werd in schoon wit keukenzout) en een opslaggedeelte (waar het zout nadroogde en op een koper wachtte). Buiten het gebouw waren kenmerkende zaken: aanlegkade voor schepen, met loopplank, palen om schip vast te leggen. Voorts een verticale paal waarop een boom scharnierde: daarmee haalde men zout water omhoog dat nodig was in de keet. En de zellebergen.

6) zoutketen produceren niet alleen zout, maar ook een heleboel afval dat gewoon buiten gesmeten werd en daar de zellebergen vormde. De binnenstad van Steenberg is met dat spul opgehoogd en het moet ook elders liggen of gelegen hebben (Niervaart, Nieuwenbosch, Oudenbosch, Zevenbergen, Bergen op Zoom...) Soms werden zellebergen later afgegraven omdat het spul gebruikt werd in de glasproductie. Bij Zwijndrecht tegenover Dordrecht stond er zelfs een glasfabriek pal naast een zoutkeet. De ligging en omvang (oppervlakte, dikte, inhoud) van de zellebergen is amper bekend. Het materiaal in de zellebergen komt uit allerlei fasen van de zoutproductie. Chemische analyse van de te onderscheiden lagen zou ons veel kunnen leren over het zoutproductieproces van de middeleeuwen. Dat soort onderzoek werd nog niet uitgevoerd. Toen een mooie collectie monsters die in Hulst uit een dikke zelleberg genomen waren aan een labo werd aangeboden, had men daar geen idee wat er mee gedaan moest en kon worden. Dat te leren is een onderzoek op zich. Zie schema hierna.

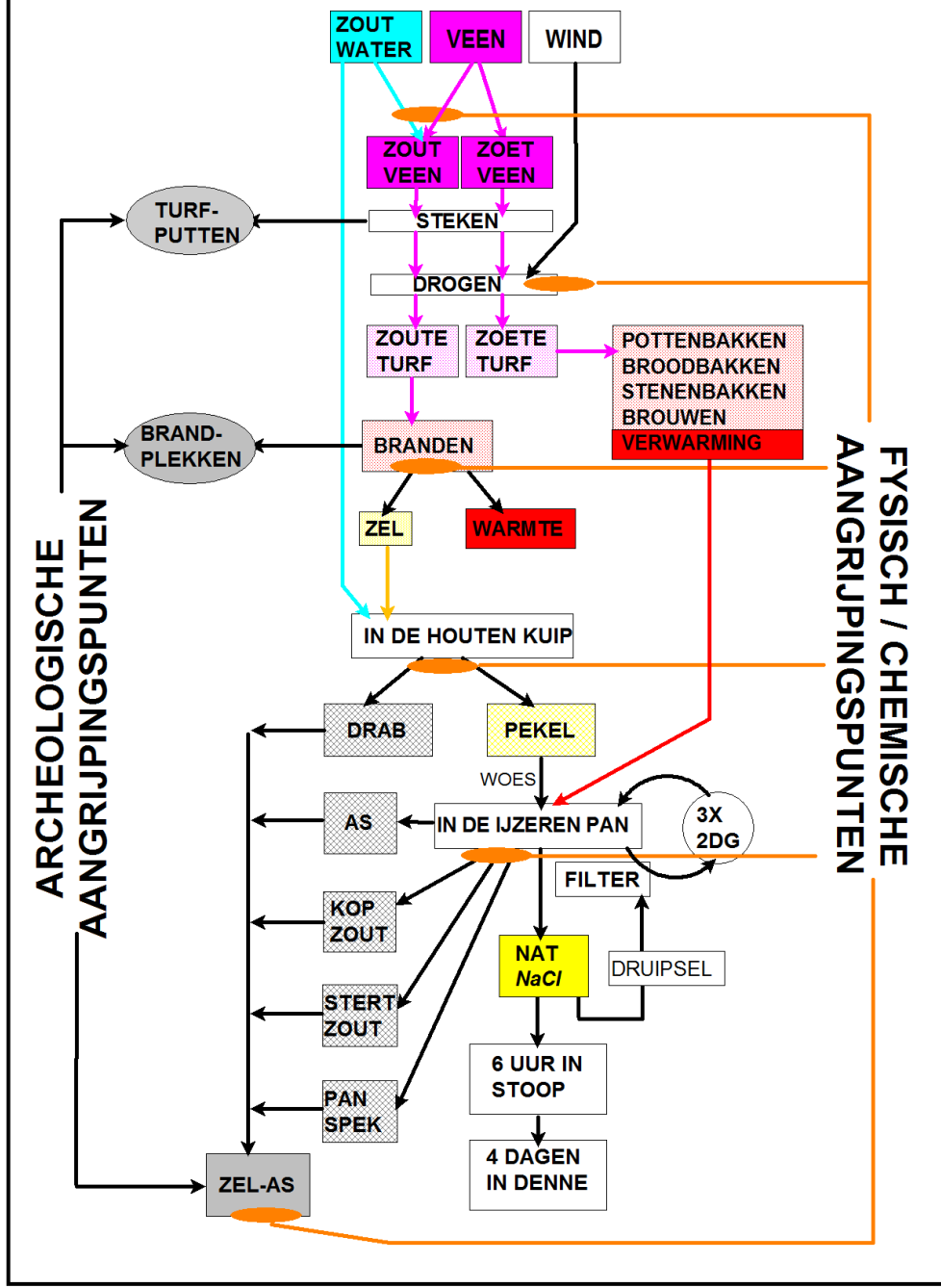
Een algemene verhandeling over het middeleeuwse zout in de Delta vindt u op:

<http://users.bart.nl/~leenders/txt/statusquestionis100603.pdf>

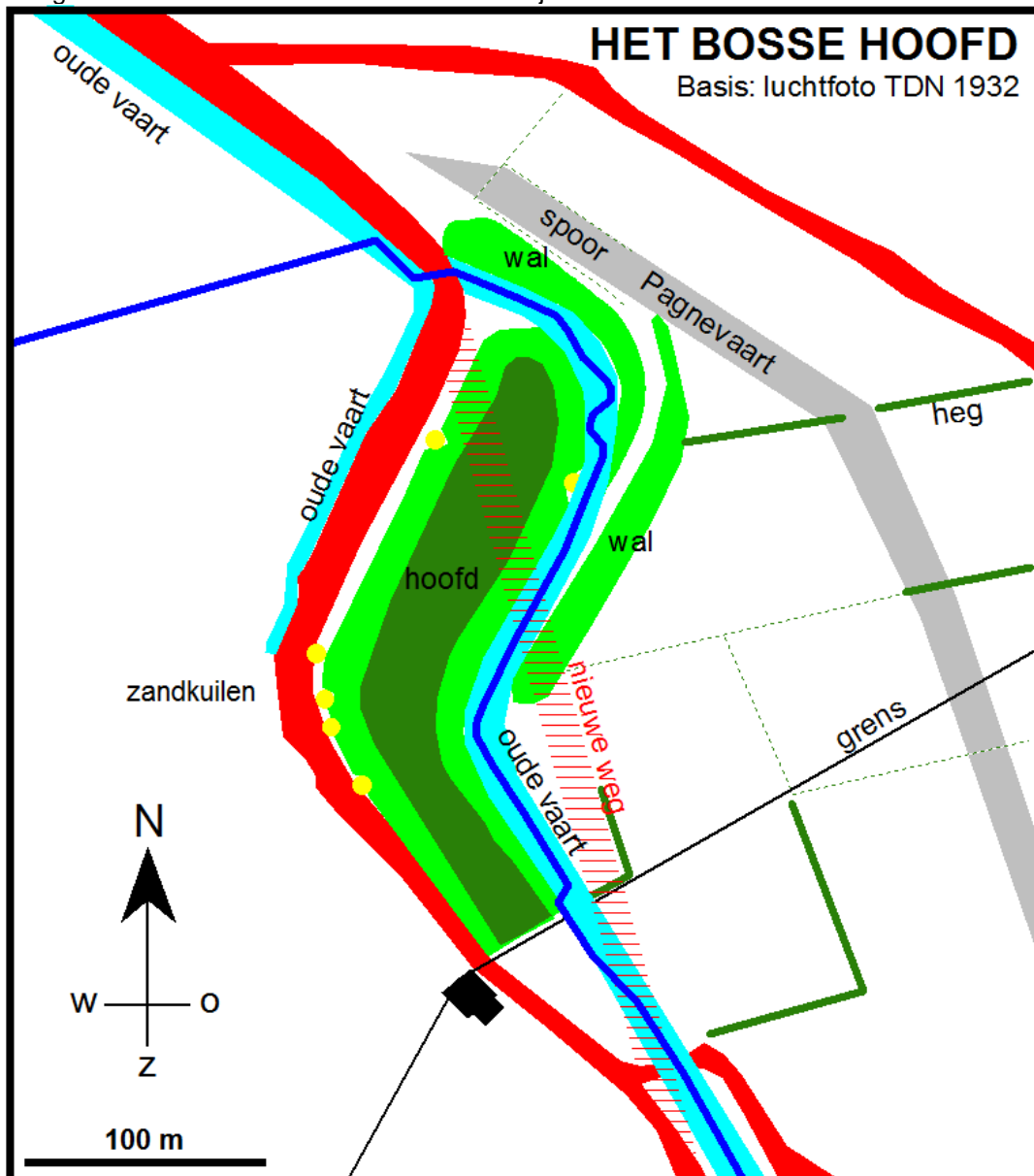
7) de zoutgrens (dat wil zeggen: tot waar het veen zout genoeg was voor zoutwinning) liep van de Moerdijkbruggen ruwweg via de Blauwe Sluis zuidwaarts, maar toetsing aan de bodem is gewenst.

8) Doordat de streek overstromde, liggen er verspreid heel wat "verdrinken oorden". Van sommige denken we de plaats goed te kennen, van andere is die erg onzeker. Het gaat om dorpen, verstedelijkte dorpen (Niervaart), een heuse stad (Reimerswaal), havenplaatsen, kapellen, kerken, kloosters, kastelen, kortom alles wat een gewone archeoloog best leuk vindt, maar ook keten van de delvers, turfvaarten, mogelijk twee overtoeren, gewone dijken, moerdijken en opdrachten.

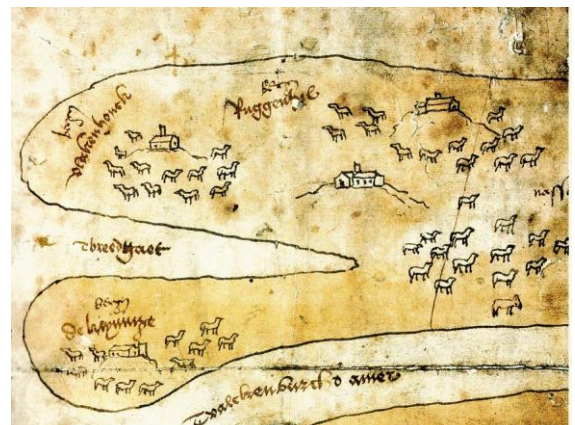
LAAT MIDDELEEUWS PROCES

9) er zijn enkele “hot spots” die bescherming nodig hebben maar er nu voor velen onherkend en ongewaardeerd blijven. Het meest spannende is het echte Bosse Hoofd dat ruim een kilometer ten noorden van het 19^e-eeuwse dorp Bosschenhoofd ligt. Daar maakte de Oudenbossche Turfvaart een hoogtesprong van zeker 6 meter en we weten niet hoe dat technisch opgelost werd. Er ligt nog altijd een goeddeels beboste structuur met onduidelijke wallen.

10) Schapenstellen. Toen het gebied flink aan het opslibben was (bij Steenberghe al rond 1400, noordelijker rond 1550) en er voldoende hoge gorzen (schorren, kwelders) ontstaan waren, werden die meestal droog blijvende gebieden met schapen beweide. Voor de veiligheid werden er hoogten opgeworpen, waarop een schaapskooi en woning geplaatst werden. In Zeeland zijn die dingen eeuwen ouder: stellen. De stellen van westelijk Noord-Brabant zijn nog nooit archeologisch opgespoord en onderzocht. Hoe werd de heuvel gevormd? Zat er een kuil met zoet water in? Waren kooi en woning één geheel, of twee (of meer) gebouwen? Verbleef men er het hele jaar of alleen in de zomer? De juiste locatie van de stellen is helaas onbekend: dus iets om alert op te zijn.

Ondersteunend kaartmateriaal

Archeologen en archeologische bureaus kunnen alleen efficiënt adviseren wanneer ze vlot kunnen achterhalen wat er ter plaatse van het te beadviseren plan aan de hand is. Een gemeentelijke Cultuur-Historische Waarden Kaart (of hoe die ook mag heten) bevat normaal gesproken ook een blok archeologie en daarin een archeologische verwachtingskaart. Ik denk dat in de meeste gevallen de “bovengrondse” informatie uit de CHW betreffende de veenperiode niet doorgeschakeld is naar het gedeelte archeologie. Bovendien zal in het “bovengrondse” deel van de CHW de veengeschiedenis meestal beperkt zijn weergegeven: hooguit alleen wat nog zichtbare “relicten” zullen zijn opgenomen. Alleen waar de “Methode Leenders” werd toegepast zal het veenverhaal er volledig inzitten, en dan nog is het de vraag of het goed doorgeschakeld is naar het blok “archeologie”.

We moeten er dus maar vanuitgaan dat de veengeschiedenis helemaal niet tot uiting komt in het blok archeologie. Bij advisering moet dus een extra slag gemaakt worden om dat te compenseren.

Bij de provincie Antwerpen is een website beschikbaar die dan uitkomst biedt voor heel het gebied tussen Antwerpen – Turnhout – Geertruidenberg – Westmaas en Willemstad:

http://gisgeoloket.provant.be/SilverlightViewer_1_10/Viewer.html?Viewer=Turfdatabank

De website maakt deel uit van een internationaal project waaraan ook de provincies Antwerpen en Noord-Brabant deelnemen. De bestanden zijn samengesteld door K.A.H.W. Leenders, de uitwerking als website deed de provincie Antwerpen.

Tegen een algemene topografische ondergrond en luchtfoto's (naar keuze) worden daarin getoond:

- 1) de veenkaart: waar lag er veen voorafgaand aan de afgraving in de jaren 1250 – 1750?
- 2) de moerconcessies: daaraan is af te lezen wanneer een gebied afgegraven werd.
- 3) de turfvaarten: hun ligging, met de turfhoofden
- 4) de zoutketen: waar waren er groepen zoutketen?
- 5) verdronken oorden: locatie, onzekerheid daarin, aard van het oord en overstromingsjaar.

Met de nodige aanhangende info als je maar doorklikt...

De Langstraat valt buiten het bestreken gebied evenals het gedeelte van de Biesbosch ten noorden van de Romeins-Middeleeuwse Maas.

Conclusie: zo'n adviesbureau kan straks niet meer zeggen “wisten we niet”, want allerlei basisinfo kunnen ze heel gericht van deze website plukken. En dan moeten ze maar verder gaan zoeken als ze nog meer willen weten...

Het studiegebied dat bestreken wordt door de Turfdatabank.